

# Ongewenst

**De wereldkampioen wielrennen en zijn joodse coach**

*In memoriam Jürgen Kießner (1942-2019)*

# Ongewenst

**De wereldkampioen wielrennen en zijn joodse coach**

Renate Franz en Erik Schaap

Uitgave: 2022, Brave New Books  
Auteurs: Renate Franz en Erik Schaap (info@schaapschrijft.nl)  
Vertaling: Marja Eijkhoudt-Hoveling en Eva Zeise  
ISBN: 9789464484328

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt, door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande toestemming van de auteur.

No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means, without permission from the author.

Omslagfoto: Albert Richter, met naast zich Ernst Berliner, op de voorpagina van de *Illustrierter Radrenn-Sport* van 20 juli 1934. Aanleiding was Richters winst tijdens het Duitse kampioenschap van 1934 in Hannover.





# Inhoud

Voorwoord bij <i>Der vergessene Weltmeister</i>	7
Bij de Nederlandse uitgave	8
Proloog	10
Het begin van het baanwielrennen. Een korte terugblik	14
‘Keulen, bastion en ondergang van de Duitse sprinters.’ De diva’s van het Rijnland	25
Knolrapen en werkloosheid. De jonge jaren van Albert Richter	34
‘De zegevlucht van de adelaar.’ Richter wordt beroepsrenner	40
‘De zoon die mijn vader nooit had.’ Albert Richter en zijn manager Ernst Berliner	49
‘De Duitse achtcilinder.’ De klim naar de top	54
‘De messias op wie Duitsland zo lang had gehoopt.’ Wisselvalligheid op de wielervedbanen	71
‘Machinaties van een criminele bende.’ De gelijkschakeling van de wielervedsport	81
‘De jood is er vandoor.’ Over emigratie en aanpassing	95
‘Voor Duitsland kan ik niet strijden.’ De laatste maanden uit het leven van Albert Richter	101
‘Vandaag rood, morgen dood.’ Het einde in Lörrach	106
‘Oom Jan en tante Elly.’ Onderduik van de Berliners	117
‘Vroeger een vriend, later een verrader.’ Werd Albert Richter verraden?	128
‘Ik heb toen niets gezien.’ Het Openbaar Ministerie doet onderzoek	139
Duimschroeven in de kelder. Hoe stierf Albert Richter?	144
Epiloog	150
Wielervedstadion Keulen. Albert Richterbaan	159
Fotocredits	162
Bronnen	163





## Voorwoord bij *Der vergessene Weltmeister*

In augustus 1990 zond de Duitse tv-zender ARD de door Raimund Weber en Tilmann Scholl geproduceerde documentaire *Op zoek naar Albert Richter – wielrenner* uit. Andreas Hupke en ik waren gefascineerd door het levensverhaal van deze bijna vergeten Keulse professionele baanwielrenner, die in 1932 wereldkampioen sprinten werd, in de jaren daarna tot de wereldtop van de beroepssprinters behoorde en in 1940 onder mysterieuze omstandigheden in de gevangenis van Lörrach om het leven kwam.

We deden onderzoek en kwamen erachter dat – behalve zijn graf op de Ehrenfelder begraafplaats in Keulen – er noch een straat, noch een gedenkplaat, noch een andere blijvende herinnering aan Albert Richter bestond. Na maandenlang beraad dienden we in oktober 1991 een burgerinitiatief in om de – toen nog in aanbouw zijnde – wielersbaan in Keulen-Müngersdorf naar de vergeten zoon van de Domstad te laten vernoemen.

Wat we toen nog niet wisten: slechts enkele weken na uitzending van de film hadden twee enthousiaste wielrenners, Jürgen Kießner en Werner Schleicher, de eerste stap gezet en bij het sportbestuur van de stad Keulen de vernoeming van de wielersbaan naar Albert Richter voorgesteld. Die aanvraag stuitte op een afwijzing. Ons officiële verzoek, waarover de gemeenteraad van Keulen moest beslissen, werd daarentegen wel toegewezen. In juni 1995 besloot een raadscommissie de nieuwe wielersbaan de naam Albert Richter te geven. De inwijding van de Albert Richterbaan vond plaats in april 1996. Een jaar later werd de laatste rustplaats van de sportman eregraf van de gemeente Keulen.

In de loop van deze jaren, waarin we politici, ambtenaren en geïnteresseerde burgers met het formele verzoek benaderden, ontstond bij ons het idee om een boek over Albert Richter samen te stellen. Een vernoeming van het wielersstadion naar de Keulse sporter vroeg naar onze mening om antwoorden op brandende vragen. Wie was Albert Richter? Hoe stierf hij? En waarom?

Deze publicatie, die de resultaten omvat van jaren onderzoek en talrijke gesprekken met tijdgenoten, geeft die antwoorden. Niet alleen verhalen we over de verschillende fasen in Richters leven, ook een hoofdstuk uit de geschiedenis van de Keulse stads- en wielersport maakt er deel van uit. Het was een tijd waarin de bevolking gefascineerd was door wielrennen, zoals tegenwoordig door voetbal of tennis. Tijdens de sportgekte van de dertiger jaren behoorde Albert Richter tot de sterren van de wielersbaan; als winnaar van

talrijke baanklassiekers en als wereldkampioen. Toch had hij geen sterallures. Hij was een buitengewoon beminlijk en bescheiden man.

Richter stond kritisch tegenover de nationaalsocialisten en waagde het om zich tegen het heersende bewind te verzetten. Na zijn dood schreef een redacteur van het toenmalige orgaan van de Duitse wielerbond venijnig: ‘Zijn naam is voor immer uit onze rijen geschrapt.’

Hoe kon het gebeuren dat dit vernietigende nationaalsocialistische oordeel nog tientallen jaren doorwerkte? Het onderzoek daarnaar is moeilijk: persoonlijke documenten van Albert Richters zijn zeldzaam. Er bestaat weliswaar een nalatenschap bij een privéverzamelaar, maar daar hebben we geen toegang tot gekregen. In de dossiers van het nazistische regime duikt de naam Richter zelden op. Belangrijke Gestapo-archieven in Keulen en Lörrach zijn vernietigd. We waren daarom vooral afhankelijk van verklaringen van tijdgenoten, die echter geregeld vooringenomen waren. Ontsteltenis en schuldgevoel stonden, meer dan vijftig jaar na Richters dood, de wens tot opheldering van het aangedane onrecht in de weg. Wat resteerde was een uitdaging om een bijna onmogelijk onderscheid te maken tussen feiten en legendevorming.

Renate Franz

Keulen, september 1998

## Bij de Nederlandse uitgave

Bijna vijftig jaar nadat Renate Franz haar boek *Der vergessene Weltmeister* publiceerde, ligt er een Nederlandstalige editie van Albert Richters levensverhaal. Daarvoor waren twee aanleidingen. Ten eerste verdient deze markante wereldkampioen wielrennen ook een publiek buiten Duitsland en Frankrijk (in dat laatste land is onder meer een documentaire gewijd aan zijn fataal eindigende loopbaan). En ten tweede kwam er, door het toegankelijk worden van eerder gesloten bronnen, nieuwe informatie boven water. Zowel over Richter als – met name – zijn coach Ernst Berliner, de man die zo’n belangrijke rol speelde in de wielersloopbaan van zijn protegé en wiens leven eveneens met tragiek is omgeven. Het was daardoor mogelijk om *Der vergessene Weltmeister* aan te vullen en enkele nog openstaande vragen te beantwoorden.

Toen Frits Barend en Henk van Dorp in 1979 voor het weekblad *Vrij Nederland* een aantal bejaarde Nederlandse coureurs vroegen naar hun oorlogservaringen dook telkenmale de hoofdpersoon van dit boek op. ‘Alle door ons geïnterviewde renners kunnen zich Richter nog heel goed herinneren als een fijne collega, bijna allemaal begonnen ze spontaan over zijn dood’, schreven de twee journalisten. De betreffende oud-wielrenners leven inmiddels niet meer, en dat geldt in Nederland ook voor de herinneringen aan Albert Richter. Hadden de nazi’s diens veelbelovende carrière niet abrupt afgebroken, dan stond deze Keulse krachtpatser nu waarschijnlijk in een internationale eregalerij en gold zijn manager als genius achter de schermen. Hoog tijd dus om met behulp van dit dubbelportret de kennis op te frissen.

Erik Schaap

Zaandam, mei 2022



Ernst Berliner en Albert Richter.

# Proloog

'Rome 1932! Een heerlijke houten baan, heerlijk weer, een tot barstens toe geladen atmosfeer van lokaal patriotisme en enthousiasme, een orgie van zuidelijk temperament. Aan de stokken de vlaggen van alle naties en in de cirkel daar omheen de vele duizenden die gekomen waren om niet alleen bij de wereldkampioenschappen te zijn, maar om een landgenoot te zien winnen. En midden in deze borrelende heksenketel een jonge man, een man wiens naam men vorig jaar niet eens in zijn vaderland, niet eens in zijn geboortestad Keulen kende. Hij stond alleen tegenover vierentwintig van de beste amateurs ter wereld. Ernstig en vastberaden, zeker van de overwinning en dapper.'<sup>1</sup>

Op deze zaterdag, 3 september 1932, heette de held van de wielersbaan Albert Richter. De negentienjarige Keulenaar had de sportwereld aan het begin van de zomer voor het eerst verrast, toen hij de klassieke sprintwedstrijd Grand Prix de Paris won. Na dit onverwachte succes was hij meteen gepromoveerd tot favoriet bij de wereldkampioenschappen voor amateurs in Italië. Experts als de vijfvoudig mondiaal kampioen sprinten, de Nederlander Piet Moeskops, herkenden het bijzondere talent van de jongeling. De kersverse Olympisch winnaar op het onderdeel sprint Jacques van Egmond zag de nieuwkomer als de grootste rivaal voor de titel.<sup>2</sup>

Hoe jong en onervaren hij ook nog was op de internationale ovale baan, Albert betoverde tijdens de kampioenschappen zowel de kenners als de andere toeschouwers met zijn stalen zenuwen en rustige voorkomen. Die had hij in het zuidelijk van Rome gelegen Stadio del Partito Nazionale Fascista ook nodig.<sup>3</sup> Toen de Italiaan Pola in de voorrondes werd gediskwalificeerd omdat hij een Franse renner hinderde, liet het

---

<sup>1</sup> Archief-Budzinski – F. Budzinski, *Die Wahrheit über den Tod Albert Richters im Rennprogramm Neukölln vom 13-10-1946* (manuscript), p. 6.

<sup>2</sup> *Illustrierter Radrenn-Sport* (2-9-1932).

<sup>3</sup> De amper vierhonderd meter lange houten baan in dit stadion werd ontworpen door Clemens Schürmann uit Münster, een voormalig beroepswielrenner en pionier op het gebied van het bouwen van wielerpistes. Deze 'Pista Magica' werd in 1934 afgebroken en vervolgens weer opgebouwd in Milaan. Op de toen 'Vigorellibaan' geheten piste werden vanaf 1935 talrijke werelduurrecords verbeterd. Daaraan kwam in 1943 een einde, toen de baan werd verwoest bij een luchtaanval.

Italiaanse publiek zien waartoe het in staat was: 'Een hels spektakel barstte los. Een fluiten, brullen, stampvoeten en schreeuwen, dat je dacht in een kokende heksenketel te zijn beland. Al snel vlogen de eerste zitkussentjes over de baan en tegen de lichtmasten, zodat op beide rechte stukken de lampen uitgingen. Samengefrommelde programma's volgden. De baan leek op een slagveld.'<sup>4</sup>

In deze verhitte atmosfeer won Richter zonder problemen zijn eerste voorronde. Na de twee volgende kwalificatiewedstrijden stond hij in de WK-finale. Zijn tegenstander: de Italiaan Nuno Mozzo. Over de beslissende race tussen Richter en Mozzo berichtte een verslaggever: 'Het tekeergaan van de massa is tot het kookpunt gekomen. Je denkt dat je in de hel bent beland. Alleen neemt Richter ook deze keer de kop, laat zich niet verleiden, is scherp als een jachthond en houdt de Italiaan door intelligent manoeuvreren en een tempo-versnelling aan zijn achterwiel vast, zet de spurt van kop af in, laat zijn woest aanvallende tegenstander niet voorbij zijn trapassen komen en gaat, tot immense teleurstelling van de Italianen, maar tot grote vreugde van de Duitse kolonie, als nieuwe wereldkampioen over de streep!'<sup>5</sup>

De sensatie was compleet: Albert Richter veroverde de belangrijkste sprinttitel. Het *Kölner Tageblatt* jubelde: 'Het is nu vijf jaar geleden dat een Duitser het wereldkampioenschap sprinten voor amateurs won. Het was in 1927 in Keulen, de winnaar heette Mathias Engel en was een Keulse jongen. We schrijven 1932. Weer wordt een Duitser wereldkampioen bij de amateurs en weer is het een Keulenaar: Richter!'<sup>6</sup>

De kersverse titelhouder probeerde het spektakel rond zijn persoon uit de weg te gaan. Op dinsdag 6 september keerde hij in het geheim terug naar zijn geboortestad, een dag eerder dan gepland. Zelfs zijn ouders wisten van niets. Zijn vader, die in het ontvangstcomité zat, begroette hem ontsteld: 'Waarom ben je hier nu al?'<sup>7</sup> Alle moeite om de festiviteiten te ontlopen waren overigens vergeefs. De grootse ontvangst, die eigenlijk bij het station was gepland, vond alsnog plaats. Duizenden mensen verzamelden zich op de Neumarkt om Albert te eren. De menigte overlaadde hem met applaus en bloemen, hij op zijn beurt bedankte hen met een ererondje over de markt. Later reed een koets hem anderhalf uur lang door de Keulse straten,

---

<sup>4</sup> *Illustrierter Radrenn-Sport* (9-9-1932).

<sup>5</sup> *Ibidem*. Richter legde de laatste tweehonderd meter af in 12,4 seconden. Hedendaagse topsprinters zijn gemiddeld twee seconden sneller.

<sup>6</sup> *Kölner Tageblatt* (5-9-1932).

<sup>7</sup> *Rad-Welt* (13-9-1932).

om hem aansluitend af te leveren bij zijn huis in Ehrenfeld.<sup>8</sup> Enthousiaste plaatsgenoten vormden onderweg een erehaag en juichten hun triomfator toe.

In januari 1940, ruim zeven jaar later, bracht zijn broer Josef het lichaam van Albert Richter per vrachtwagen terug naar Keulen. Enkele dagen eerder was de renner in de gevangenis van Lörrach gestorven. De officiële oorzaak van zijn overlijden, volgens de nationaalsocialistische autoriteiten: 'Dood door verhänging.'



Albert Richter (op de fiets) na zijn zege bij het wereldkampioenschap in Rome, 1932.  
Naast hem Ernst Berliner.

---

<sup>8</sup> *Kölner Tageblatt* (8-9-1932).



Na zijn wereldkampioenschap in 1932 stond Albert Richter een eerbetoon te wachten in zijn versierde woonwijk.

# Het begin van het baanwielrennen

## Een korte terugblik

Geschiedschrijvers vermoeden dat de eerste wielervedstijd ter wereld op 31 mei 1869 plaatsvond in Parijs. Het ging om een sprint van twaalfhonderd meter. Een glad aarden tracé met licht verhoogde zijvakten vormde het strijdperk. De Engelsman James Moore won de race in 3.50 minuut. Op dat moment was de vélouipède zo'n vijftig jaar oud, wanneer je de loopfiets van baron Drais von Sauerbronn uit 1817 als het eerste model beschouwt. Bevlogen knutselaars ontwikkelden het nieuwe vervoermiddel sindsdien steeds verder. Om grote afstanden te kunnen overbruggen, werd een fiets met een enorm voorwiel geconstrueerd, de zogenoemde hoge bi. Die verdween na de uitvinding van de fietsketting al snel uit beeld. De uitvinding van de luchtband betekende uiteindelijk het begin van de zegetocht voor de tweewieler.

De doorbraak bij het grote publiek was op 29 juni 1893. De wedstrijd Wenen-Berlijn ging over 582,5 kilometer en werd door de vooruitziende rijwielindustrie gul gesponsord, zowel financieel als in natura. De uit München afkomstige wielrenner Josef Fischer legde de enorme afstand af in zo'n 31 uur. Kort na Fischer kwam Keulenaar Georg Sorge als tweede over de finish. Daarmee waren zij ruim tweemaal zo snel als de Oostenrijkse officier die een jaar eerder dezelfde afstand te paard aflegde.<sup>9</sup>

Deze race had op de Duitse wielersport een vergelijkbare uitwerking als Boris Beckers eerste Wimbledonwinst op het tennis, bijna honderd jaar later. Er ontstond een ware rage. Menig wielrenner profiteerde, en niet alleen in sportief opzicht. Binnen vier jaar verdrievoudigde de fietsproductie naar 350.000 stuks. Georg Sorge begon in Keulen de Allright-Rijwielafabriek. De gebroeders Opel, de driewielerkampioen Willy Tischbein (Continental banden) en de specialist op de hoge bi, Ernst Sachs, deden hetzelfde. Ze waren tegelijkertijd uitvinder, producent en wielrenner.<sup>10</sup>

---

<sup>9</sup> Rabenstein, p. 42.

<sup>10</sup> Vrouwen speelden een ondergeschikte rol in het wielrennen. Ze gebruikten de fiets als vervoermiddel of in hun vrije tijd en oogstten al doende in de begintijd vaak hoon en spot. Wielrensters waren een zeldzaamheid.





Georg Sorge, de Keulse wielrenner en fietsproducent.

In de tachtiger en negentiger jaren van de negentiende eeuw kampte de wielersport met talrijke problemen. Op veel plaatsen treiterden de overheden de wielrijders en maakten ze hen met fietsverboden het leven zuur. Vervoerders, paardentrams, voetgangers, fietsers en de eerste vrachtwagens zorgden voor zo'n gedrang in de straten dat de ordebehaarders het niet aankonden. Het fietsverbod trof als vanzelfsprekend de verkeers-

deelnemers die toentertijd voor de meeste verwarring zorgden. Bovendien waren de straten in die dagen van een dermate slechte kwaliteit dat het rijden daarover met een vélocipède bepaald geen genoegen was.<sup>11</sup>

Alle hindernissen konden niet voorkomen dat de fiets snel aan populariteit won. Ernst Kaufmann, wereldkampioen sprinten in de jaren twintig: ‘Het publiek was zo geïnteresseerd in de wielersport dat er veldwachters werden opgeroepen om de menigte in bedwang te houden.’ Van de nood werd een deugd gemaakt. ‘Deze conflictsituaties brachten de verenigingen op het idee om de wedstrijden die tot dan toe op straat werden gehouden te verplaatsen naar plekken zonder verkeer. Op een parkeerterrein werd het gras kort gemaaid of er werd een rond tracé gewalst. Op die manier ontstond de voorloper van onze moderne wielervedstrijden.’<sup>12</sup>

De eerste Duitse wedstrijd baan ging in 1880 open in München. Acht jaar later bestonden er in Duitsland al dertig, meestal eigendom van een club. Aanvankelijk waren de ovale racetracks zandbanen. Omdat die niet hard genoeg waren, werd er geëxperimenteerd met bovenlagen van leem, teerkarton, asfalt en zelfs kurk. Uiteindelijk bleek cement voor open pistes en hout voor binnenbanen de beste onderlaag te zijn. Rond de eeuwwisseling ontstonden de eerste cementbanen met verhoogde zijkanen en daarmee begon de opmars van de baanwedstrijden.<sup>13</sup>

In de jaren tachtig van de negentiende eeuw werd nog met dezelfde fietsen op zowel de straat als de baan gereden, maar al snel kwamen er twee verschillende typen op de markt. Tot op heden ontberen baanfietsen een vrijloop, schakelmogelijkheden en remmen. Ze zijn bovendien lichter dan fietsen voor wegraces en beschikken over andersoortige banden. De coureurs specialiseerden zich in weg- of baanwedstrijden. De baanrenners gaven de voorkeur – al naar gelang talent en lichaamsbouw – aan sprint- of duurwedstrijden. De afstandsrijders legden op het parcours meestal meer dan honderd kilometer af of deden mee aan zes-, twaalf- of vierentwintig-uurswedstrijden. Gewoonlijk reden ze achter een ander vervoermiddel. Eerst waren de gangmakers bijvoorbeeld tandems, later werden dit gemotoriseerde tweewielers.

---

<sup>11</sup> Gronen en Lemke, p. 37.

<sup>12</sup> Kaufmann, p. 53.

<sup>13</sup> *Radfahren*, p. 6.